

I

Kavels en hofsteden

Ter Goude

Gouda werd vanouds ‘Ter Goude’ genoemd, of kortweg ‘Tergou’. Deze naam betekent ‘stad aan de Goude, dat wil zeggen: Gouwe’. De eerste keer dat de naam van de Gouwe in de bronnen voorkomt, in een oorkonde uit 1139, wordt hij in zijn toenmalige Latijnse vorm gegeven: ‘Golda’.¹ Over de vraag wat de naam betekent, is men het niet eens. Eén verklaring is, dat de volle vorm ‘Gold-aha’ heeft geluid. De naam van de rivier zou dan ‘goudkleurig water’ betekenen, een naam die toepasselijk wordt geacht voor een veenriviertje, waarvan het troebele water een geelbruine kleur vertoonde.² Maar rivierwater waarin veen meedrijft wordt zwart, niet goudkleurig. De naam van de Picleda, vroeger een zijriviertje van de Gouwe bij Waddinxveen, duidt daarop: hij betekent ‘zwart water’. En achter de Latijnse naamsvorm ‘Golda’ hoeft niet een Nederlandse naam ‘Gold-aha’ schuil te gaan, het kan ook kortweg ‘Golde’ zijn geweest: Latijnse namen eindigen al gauw op een -a.³ Er is ook wel een andere verklaring naar voren gebracht, volgens welke het bij ‘gouw(e)’ om een algemene soortnaam gaat die een water aanduidt met een weg erlangs. In die betekenis komt ‘gouw’ in Noord-Holland veel voor.⁴ Maar ook hiertegen verzet zich een taalkundig argument: het is nog maar de vraag of het Noord-Hollandse ‘gouw(e)’ op een oudere vorm ‘goude’, dus met -d-, teruggaat, zoals voor de Gouwe zeker het geval is.⁵ Wat ‘Gouwe/ Gouda’ eigenlijk betekent, blijft dus een raadsel.

Wel is duidelijk hoe het verder is gegaan. Uit een verondersteld twaalfde-eeuws ‘Golde’ werd ‘Goude’, zoals het oorspronkelijke ‘old’ in het Hollands ook als ‘oud’ wordt uitgesproken. Toen de naam ‘Goude’ (of: ‘Ter Goude’) in de late Middeleeuwen weer in Latijnse teksten moest worden opgenomen, werd hij daar als ‘Gouda’ gespeld.⁶ De humanisten hebben deze vorm overgenomen en er een enorme verbreiding aan gegeven. In het Latijn kan dus met ‘Gouda’ zowel de rivier als de stad worden aangeduid. In het Nederlands bleef de naamsvorm ‘Ter Goude’ nog tot ver in de vroegmoderne tijd in gebruik. Maar uiteindelijk raakte voor de stad de Latijnse benaming ‘Gouda’ overal ingeburgerd, wellicht mede doordat de stadsgeschiedschrijver Walvis die naam gebruikte.

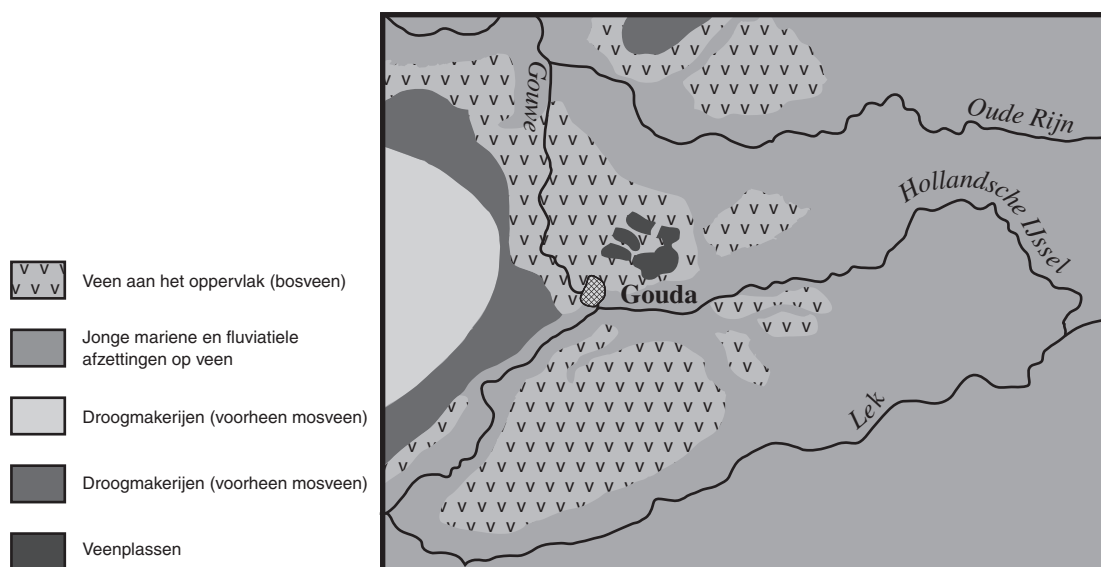
De naam ‘Gouda’ verbindt de stad onlosmakelijk met de Gouwe: aan dat riviertje, en niet aan de IJssel, is Gouda ontstaan. De naam is bovendien een symbool voor de verwevenheid van de stad met het omliggende platteland. Gouda ligt in een veengebied waarvan de afwatering in de loop van de Middeleeuwen kunstmatig moest worden gereguleerd. De Gouwe speelde bij die af-

watering een hoofdrol. Treffend is Gouda daarom een ‘polderstad’ genoemd.⁷ De gesteldheid van het landschap heeft de ruimtelijke structuur van de stad ingrijpend bepaald. En de economische bloei van de stad in de late Middeleeuwen kan niet los worden gedacht van zijn ligging op de plek waar de Gouwe in de Hollandsche IJssel uitmondt.

De ontginning van het gebied aan de Gouwe en de IJssel

Het Hollandveen dat zich in ons land over grote oppervlakten achter de duinenrij bevond, vormde voordat de mens ingreep grote kussens, die in het midden meters boven het zeeniveau uitstaken maar zijwaarts afliepen in de richting van de grote rivieren, zoals de Hollandsche IJssel.⁸ Ze kenden een natuurlijke afwatering via stroompjes zoals de Gouwe. Deze ontsprong ergens ten westen van Boskoop en liep met een boog in zuidoostelijke richting naar de IJssel. De ontginning betekende, zeker op de lange duur, een ingrijpende wijziging van het landschap. De rechthebbenden op het veen, zoals de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland, gaven concessies uit aan groepen kolonisten, die hun werk begonnen met het zoeken van een geschikte ontginningsbasis. Dat kon een al bestaand landschapselement zijn, zoals een kleirug langs een rivier, of een kunstmatig gegeven, bijvoorbeeld een weg of een kanaal. Loodrecht op deze basis groeven ze ontwateringsloten in de richting van het veen, en wel zo dat ze tussen twee sloten een strook van dertig roeden (ongeveer honderdtien meter) over lieten. In de oudste concessies was niets vastgelegd over de achtergrens van zo’n ontginning, maar in het klassieke ‘cope’-contract was ook deze geregeld. Een standaardmaat was zes voorling (ongeveer 1250 meter), wat de maat van een ‘hoeve’ op ongeveer zestien morgen (vijftien hectare) bracht. Ook de dubbele lengte kwam wel voor.

Dankzij de ontwatering was het vruchtbare veen aanvankelijk zeer geschikt voor de akkerbouw. Maar veen dat wordt gedraineerd verliest volume en gaat bovendien, als gevolg van de blootstelling aan de lucht, oxyderen. De veenkussens begonnen te dalen, en na verloop van tijd

Gouda omgeven door veengebieden.

kregen de ontginningen te maken met wateroverlast. Daartegen stelden de bewoners zich te weer door de aanleg van kaden, aan de achterzijden van hun ‘copes’ tegen het water dat van het hoger liggende veen binnendrong, aan de oostzijde tegen het ‘bovenwater’ van meer landinwaarts gelegen ontginningen, en tenslotte ook aan de rivierzijde. Intussen konden nieuwe kolonisten een begin hebben gemaakt met een tweede reeks ontginningen, uitgaande van de achterkaden van de eerste rij ‘copes’. Was de omkading van een ontginningsgebied voltooid, dan was een polder ontstaan: een terrein dat van het buitenwater is afgesloten en waarbinnen de waterstand kunstmatig kan worden geregeld. Aanvankelijk kon de afwatering nog op natuurlijke wijze via spuisluizen plaatsvinden op het dichtstbijzijnde buitenwater wanneer daar eb heerste. Toen de bodem verder daalde, moesten kunstmatige voorzieningen worden getroffen: eerst in de vorm van lange afwateringskanalen naar lager gelegen uitwateringspunten, tenslotte (in de loop van de vijftiende eeuw) door de introductie van de windwatermolens.

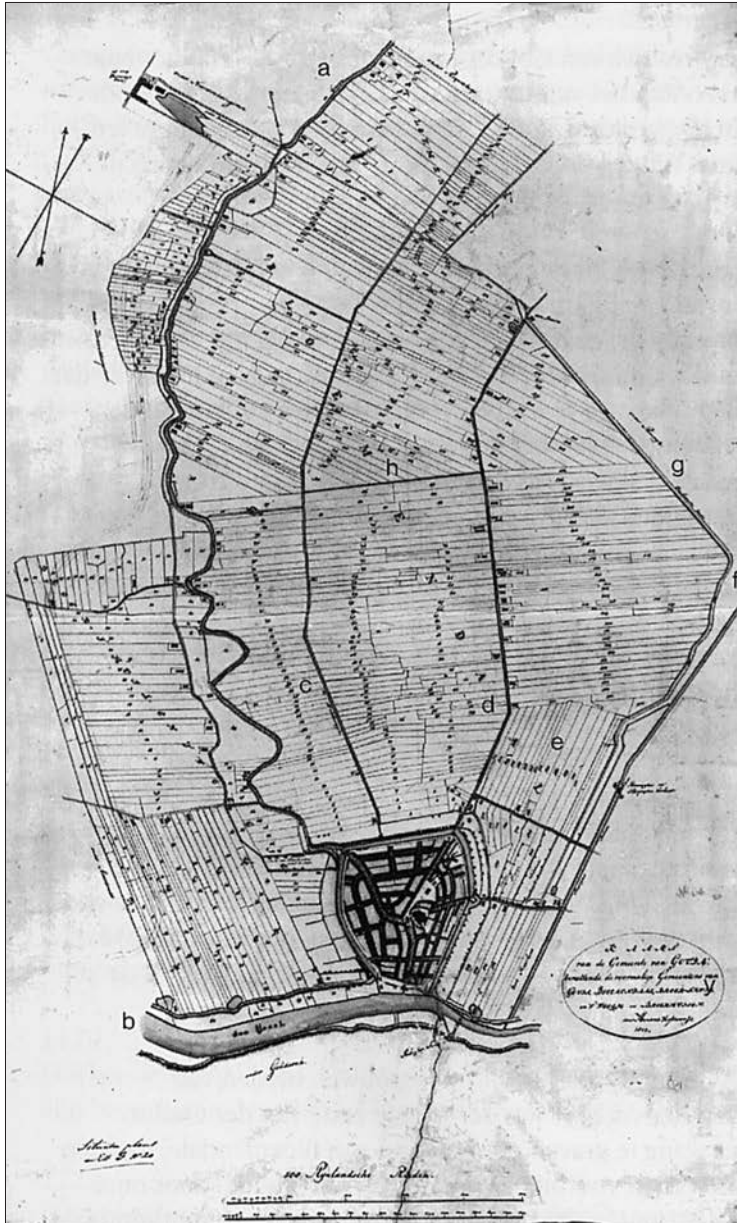
Dit is het globale verloop van de openlegging van het Hollands-Utrechtse veengebied. Hoe zich een en ander in detail in de omgeving van Gouda heeft afgespeeld, is een zaak van onzekere reconstructie. We hebben enkele aanknopingspunten in schriftelijke bronnen, zoals de vroege vermelding van een watergang door het gebied van de heer van Haastrecht (laatste kwart elfde eeuw), van een nieuwe ontginning aan de Gouwe in 1139 en van land te Boskoop dat in 1243 door de graaf van Holland aan de abdij van Egmond werd geschonken en dat zich later in handen van de abdis van Rijnsburg bevond.⁹ Een belangrijk gegeven dat recent beschikbaar kwam is de boerderij die in 1996 werd opgegraven in de Oostpolder: de oudste bewoningslaag ervan wordt op ongeveer 1100 gedateerd. Aanvullende gegevens kunnen worden ontleend aan het kaartbeeld, al blijkt juist dat vatbaar voor tegenstrijdige interpretaties.

Men is het er wel over eens dat de ontginningen langs de IJssel vanuit twee richtingen opgeschoven in de richting van de plek waar Gouda zou ontstaan. Vanuit het oosten gebeurde dat onder eindverantwoordelijkheid van de bisschop, aan de westzijde kan aanvankelijk een graaf van Lek-en-IJssel de regie hebben gehad,¹⁰ maar in de loop van de twaalfde eeuw breidde de graaf van Holland hier zijn invloed steeds verder oostwaarts uit. Opvallend is dat de rivier zelf geen grens, maar juist een verbinding vormde. Zowel ten oosten als ten westen van Gouda behoorden de ontginningsblokken ter weerszijden van de IJssel tot één parochie: Haastrecht omvatte kerkelijk ook het Land van Stein met Willens, en Gouderak behoorde tot de parochie Moordrecht. En overall was de ontginningsrichting haaks op de rivier, wat betekent dat op de een of andere manier de rivier (of een kleistrook daaraan parallel) als basis diende. Een uitzondering is Korte Akkeren: een bijzonder geval waarop hierna wordt ingegaan.

De ontginningen ten oosten van Gouda dateert men gewoonlijk op de elfde eeuw. Hoe oud die aan de westkant zijn, hangt af van de betekenis van de archeologische vondst in de Oostpolder in het ambacht Moordrecht (in een ontginningsblok dat sinds de veertiende eeuw als Broekhuizen bekend stond). De opgravers achten het aannemelijk dat de huisterp de plaats van de vroegste ontginning markeert.¹¹ De oudste bewoningslaag van de boerderij is van ongeveer 1100, in ieder geval één generatie ouder dan de wat scherper dateerbare tweede bewoningslaag (1120-1135). Dat de ontginning dan ook van 1100 dateert, is toch niet helemaal zeker. Zoals onder meer uit onderzoek in de Krimpenerwaard is gebleken, werd juist in de vroege periode de plaats van de boerderijen in een jonge ontginning nogal eens verlegd, als reactie op de snelle waterstaatkundige veranderingen die zich vlak na de ontginning voordeden.¹² Het zou dus kunnen zijn dat de ontginning van Oost-Moordrecht nog wat verder teruggaat dan de opgegraven boer-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – RUIMTE (CA. 1000-1572)

*Verkaveling van het landschap
rond Gouda. Kaart van H. Ver-
schoor Jzn uit 1812.*

derij. Dat zou dan ook een verklaring geven voor het kaartbeeld rond de Stolkijersluis, recht tegenover de binnenstad van Gouda. De richting van de sloten vertoont hier een scherpe knik, een aanwijzing dat op deze plaats de ontginningen uit het westen en die uit het oosten op elkaar botsten. De restontginning is die aan de Haastrechtse kant, wat bewijst dat de ontginning vanuit Goudarak (parochie Moordrecht) nog iets ouder is dan die vanuit Haastrecht.

Behalve aan de IJssel werd er ook aan de Gouwe gekoloniseerd, en ook hier stond de ontginningsrichting in het algemeen haaks op de rivier. Een belangrijk document is de al genoemde oorkonde uit 1139.¹³ Daarin schenkt bisschop Andries van Kuyk een stuk nieuw ontgonnen land langs de Gouwe met de tienden, de tijns en de rechtspraak aan de kanunniken van het kapittel van Oudmunster in Utrecht. De boven- en ondergrens worden ook aangeduid: respectie-

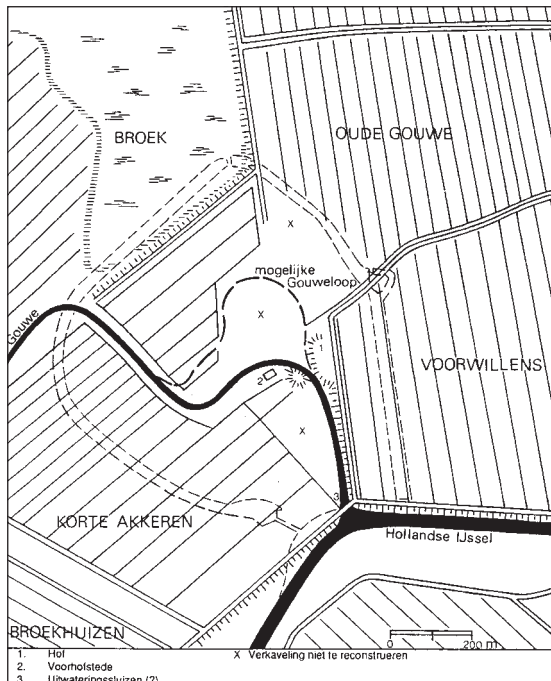
velijk het leen van Albero Giselbrechtszoon en de Suanesdrisch. Waar die lagen valt met geen mogelijkheid te zeggen. De kanunniken ontvangen bovendien de erfelijke eigendom van vijf hoeven binnen de genoemde ontginning. Deze vijf hoeven grenzen onmiddellijk aan dertig hoeven van de bisschop. Als die eveneens binnen dezelfde nieuwe ontginning liggen, gaat het om een omvangrijke ‘cope’ met een lengte van wel vier kilometer. Dat kan dan alleen Bloemendaal zijn, en vrijwel algemeen wordt dan ook aangenomen dat het bij deze oorkonde inderdaad om Bloemendaal gaat.¹⁴ Maar vervolgens lopen de interpretaties ver uiteen. Het lot van Gouda is nauw met dat van het venige Bloemendaal verbonden, niet alleen vanwege de problemen met de infrastructuur van de gelijknamige nieuwbouwwijk, maar ook omdat men de oorsprong van de stad wel in Bloemendaal heeft gezocht. Dat is de reden om er iets dieper op in te gaan.

Het probleem wordt gevormd door een tweede, veel latere oorkonde met betrekking tot een nieuwe ontginning in deze omgeving. Op 4 augustus 1298 geeft graaf Jan I van Holland een stuk restveen, genaamd ‘s Graven Broek, ter ontginning in erfpacht uit tegen nader omschreven voorwaarden (er mag onder andere geen kerkhof worden aangelegd). De vier begrenzingsen van dit nieuwe ontginningsblok worden ook genoemd. Daarvan kunnen we er drie niet meer thuis brengen, maar de vierde is Bloemendaal, dat westelijk van het nieuw uitgegeven broek (moeras) ligt.¹⁵ De onenigheid draait om de vraag wat nu precies met Bloemendaal bedoeld is en wat met Broek. Volgens één oudere interpretatie is het gebied ten zuiden van de huidige Otweg het in 1298 bedoelde Broek en ligt het oorspronkelijke Bloemendaal ten noorden daarvan.¹⁶ Enkele recente publicaties bepleiten precies de tegenovergestelde interpretatie.¹⁷ In enigszins vereenvoudigde vorm komt die erop neer, dat het oorspronkelijke Bloemendaal ten zuiden van de Otweg moet worden gezocht (dat is dus de ontginning van 1139). Het noordelijkste stuk, Kort Bloemendaal, moet van ongeveer 1250 zijn en met Broek (1298) is het tussenliggende gebied ten noorden van de Otweg bedoeld. Deze beide interpretaties gaan uit van het kaartbeeld, dat inderdaad ter hoogte van de Otweg een knik in de verkavelingsrichting laat zien. De opeenvolgende ontginningen in het gebied Bloemendaal – Broek schreden voort langs de Gouwe, hetzij stroomafwaarts, hetzij stroomopwaarts.

Er is ook een geheel andere benadering voorgesteld, die beter met de schriftelijke bronnen in overeenstemming is.¹⁸ Zij laat weliswaar eveneens de oorkonde van 1139 op het oorspronkelijke Bloemendaal slaan, maar begrijpt deze zo dat de daarin bedoelde kilometerslange ontginning zich toen al in de volle lengte van het latere Bloemendaal langs de Gouwe uitstreckte. Deze ontginning, inmiddels in eigendom bij de bewoners, had blijkens een onderzoek naar de rechten van de graaf uit 1295/6 toen nog steeds een diepte van zes voorling (1250 meter). Het bezit van de graaf begon pas landinwaarts, aan het eind van de zes voorling.¹⁹ Met dat grafelijk bezit moet het onontgonnen veen zijn bedoeld dat in 1298 ter bewerking werd uitgegeven. En inderdaad werd het bij die gelegenheid gesitueerd ten oosten van Bloemendaal. Later werd ook het nieuwe stuk land van de concessie van 1298 ‘Bloemendaal’ genoemd: blijkbaar was het in gebruik genomen door de bewoners van het oude Bloemendaal, die er hun hoeven landinwaarts mee vergrootten. Dergelijke landinwaartse uitbreidingen van een bestaande ‘cope’ komen ook elders voor, onder meer in 1290 in Waddinxveen.²⁰ Een moeilijkheid van deze op schriftelijke bronnen berustende interpretatie is de flauwe knik in de ontginningsrichting ter hoogte van de Otweg. Maar deze kan geen doorslaggevend argument zijn. Zo’n knik vinden we ook tussen het Land van Stein en Willens, twee ontginningsblokken in een gebied dat altijd één jurisdictie vormde en in zijn geheel bij de parochie Haastrecht behoorde. Accepteren we echter de laatst besproken

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – RUIMTE (CA. 1000-1572)

De pre-stedelijke verkaveling werkt door in de structuur van de binnenstad. Reconstructie door J.C. Visser 1994.

uitleg van de gang van zaken met betrekking tot Bloemendaal, dan behoort de plek van het zogenaamde Oude Kerkhof²¹ tot de nieuwe ontginning van 1298. In dat geval kan hij niet de plaats markeren van de nederzetting waaruit Gouda zou zijn voortgekomen.²²

Nog een gebied waaraan een raadsel kleeft is Korte Akkeren. Op oude kaarten is te zien dat in dit gebied, dat direct aan de IJssel grenst, de kavelsloten parallel aan de IJssel en in de richting van de Gouwe lopen. In het stratenplan van de gelijknamige stadswijk werkt deze verkavelingsrichting nog door. Het gaat kennelijk om een zelfstandige ontginning die is ontwikkeld vanuit de Gouwe.²³ Misschien hebben we met een restontginning te doen. Het is denkbaar dat in dit gebied, aan de monding van de Gouwe en dus mogelijk met een waterstaatkundig riskante ligging, een oorspronkelijke ontginning overspoeld is geraakt, zodat men in een later stadium opnieuw moest beginnen. Toen kan men de uitwatering op de Gouwe voordeliger hebben gevonden dan die op de IJssel. De mogelijkheid dat een oudere verkaveling is verdwenen, betekent dat de vroegste bewoning ouder zou kunnen zijn dan de oudste nu zichtbare sporen suggereren.

Het relaas over de ontginningsvolgorde en -richting in het landschap rondom Gouda is van directe betekenis voor de geschiedenis van de stad. Deze ontstond op de plek waar enkele ontginningsblokken aan elkaar grensden. De structuur van de ontginning werd als uitgangspunt genomen voor de inrichting van de stedelijke ruimte.²⁴ Sommige kavelsloten bleven gehandhaafd in een nieuwe stedelijke functie. De langgerechte kavels van de cope-nederzetting werden overdwars verdeeld in 'hofsteden': huispercelen. Van sommige ontginningen zijn dan ook nog duidelijke sporen in de binnenstad terug te vinden. Oude Gouwe en het complex Bloemendaal-Broek lijken zich niet tot in de huidige binnenstad te hebben uitgestrekt. Maar de structuur van Korte Akkeren kan er duidelijk worden herkend, in ieder geval ten westen van de Gouwe, en mogelijk ook aan de oostzijde, waar de Nieuwehaven en de Turfmarkt dezelfde oriëntatie lijken te hebben als Korte Akkeren.²⁵ Dat zou inhouden dat het huidige tracé van de Gouwe een bestaande ontginning doorsnijdt, een aanwijzing voor het recente tijdstip waarop dit tracé ont-

stond. Ook de ontginning ten oosten van de stad, Willens, heeft binnen de singels zijn sporen nagelaten. De achtersloot van de percelen aan de Groeneweg moet, gezien zijn verloop, een voormalige kavelsloot zijn. De richting van de Lange Tiendeweg, die tot Willens behoort en haaks staat op de kavelsloten in deze ontginning, keert terug in de percelering van de huizen ter weerszijden van de Haven. Dit wettigt het vermoeden dat Willens zich ooit ook tot dit gebied aan de Haven uitstreckte. Het gegeven dat de Haven in de dertiende eeuw gegraven en dus een secundair landschapselement is, is daarmee in overeenstemming.

Er zijn echter ook gedeelten van de binnenstad waar een dergelijke verklaring vanuit de voorstedelijke landschapsstructuur niet mogelijk is. In de omgeving van de Lage Gouwe, Achter de Vismarkt, Naaierstraat en Groenendaal is de verkaveling bijzonder onregelmatig. Men heeft hier wel aan beïnvloeding door een verdwenen Gouweloop gedacht.²⁶ Diezelfde verklaring kan ook opgeld doen voor de gebogen noordoostelijke gevelwand van de Markt, het gedeelte dat in de Middeleeuwen als 'Regenboog' bekend stond. Het zou echter ook kunnen zijn dat deze vorm is ontstaan als verbinding tussen twee blokken waarvan de perceleringsrichtingen loodrecht op elkaar stonden (Willens en Korte Akkeren).

De Gouwe en de Haven

De kern van de interpretatiemoeilijkheden die er nog rond de stadsontwikkeling van Gouda hangen, wordt gevormd door de oorspronkelijke loop van de Gouwe door de binnenstad. Men is het er wel over eens dat over heel het tracé vanaf de Potterspoort kanalisatie heeft plaats gevonden, al dan niet in samenhang met het graven van de Haven. Het ingrijpen in het natuurlijke verloop van de Gouwe kan niet los worden gezien van de waterstaatkundige ontwikkelingen die zich in het Hollandse gebied ten noorden van de stad voordeden. Die hingen samen met de inversie van het landschap – het verschijnsel dat door de inklinking van het ontgonnen veen het maaiveld steeds lager kwam te liggen, uiteindelijk zelfs lager dan de rivieren – en met periodieke wijzigingen in het systeem van waterafvoer via de mondingen van de grote rivieren.²⁷

Bij het begin van de grote ontginningsbeweging zorgden de Lek, de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn, drie takken van de Rijn, voor voldoende waterafvoer.²⁸ Omdat de riviermonden smal waren, kenden deze rivieren geen getijden. Maar in de tweede helft van de twaalfde eeuw kwamen de ontginningen ter weerszijden van de Oude Rijn in problemen doordat de monding bij Katwijk verstoven raakte. Uiteindelijk koos men voor een ingrijpende oplossing: men verlegde de uitwatering naar het IJ. Het kwam goed uit dat juist in de tweede helft van de twaalfde eeuw door enkele stormvloed de Zuiderzee sterk vergroot was. Het IJ, dat daarmee in open verbinding stond, kende nu ook getijden, zodat men daarin bij eb kon spuien. Vanaf de Oude Rijn werden kanalen naar het noorden gegraven: de Zijl naar de Kagerplassen, de Heimanswetering en de Does naar het Braassemmermeer, de laatste met een aftakking – de Rijpwetering – naar de Kagerplassen, en de Oude Wetering als verbinding tussen het Braassemmer- en het Haarlemmermeer. Dat stond op zijn beurt in open verbinding met het Spaarne. Bij Spaarndam werd een reeks spuisluizen gebouwd, zodat hier nu het uitwateringspunt voor een groot gebied ten zuiden van het IJ kwam te liggen. Voor het beheer van dit sluizencomplex werd het Hoogheemraadschap Rijnland in het leven geroepen.

De ontginningen, die een halve eeuw hadden stilgelegen, werden weer aangevangen. Eén van de nieuwe concessies betrof Poeliën onder Waddinxveen, dat in 1244 door graaf Willem II aan

een consortium werd afgestaan.²⁹ Tot de voorwaarden behoorde het verlof om de waterafvoer via de Gouwe op de Oude Rijn te richten: het vroegste bewijs dat de bovenloop van de Gouwe vanaf Boskoop met de Rijn in verbinding was gebracht. Intussen was de bodemdaling voortgeschreden en had zich de noodzaak voorgedaan om de Gouwe te omkaden. Men ging er bovendien toe over deze rivier aan beide uiteinden met keersluizen te beschermen tegen hoog water op de grote rivieren. Hoge waterstanden deden zich op de Oude Rijn voor doordat deze rivier zijn afwateringsfunctie voor een groot aantal aanliggende ambachten weer vervulde. De IJssel, die naar de Oude Maas stroomde, was inmiddels door de vergroting van de Maasmond een getijderivier geworden. Door plaatsing van keersluizen bij Alphen (de Gouwesluis) en in de Goudse binnenstad (de Donkere Sluis) schermde men de Gouwe af en maakte er een boezemrivier van. Van welk jaar deze sluisen dateren is niet met zekerheid te zeggen. De Gouwesluis wordt voor het eerst vermeld in 1284.³⁰ Van het bestaan van de Donkere Sluis horen we pas in 1321, wanneer de abdis van Rijnsburg voor doorvoer van haar goederen vrijstelling van sluisgeld in Gouda verkrijgt.³¹ Maar ze kunnen veel ouder zijn, en in de meest recente publicatie wordt ervan uitgegaan dat ze beide van het midden van de dertiende eeuw stammen.³² De twee sluisen hadden de vorm van keersluizen; wanneer deze openstonden kon ook de scheepvaart er gebruik van maken.

Een gevolg van het graven van de genoemde kanalen vanuit de Oude Rijn noordwaarts en van het doortrekken van de Gouwe tot de Oude Rijn was namelijk dat tussen het IJ en de Hollandse IJssel een compleet nieuwe scheepvaartroute ontstond. Men noemde deze later de route ‘binnen dunen’, omdat zij voor het verkeer tussen Vlaanderen en het Oostzeegebied een veilig alternatief was voor de route over de Noordzee. Een mogelijke aanwijzing dat de voordelen van deze verbinding al vroeg werden ingezien, is te vinden in een oorkonde van graaf Willem II uit 1243, waarin hij aan kooplieden uit Hamburg en Lübeck bescherming en vrijgeleide belooft, mits ze bij Geervliet tol betalen.³³

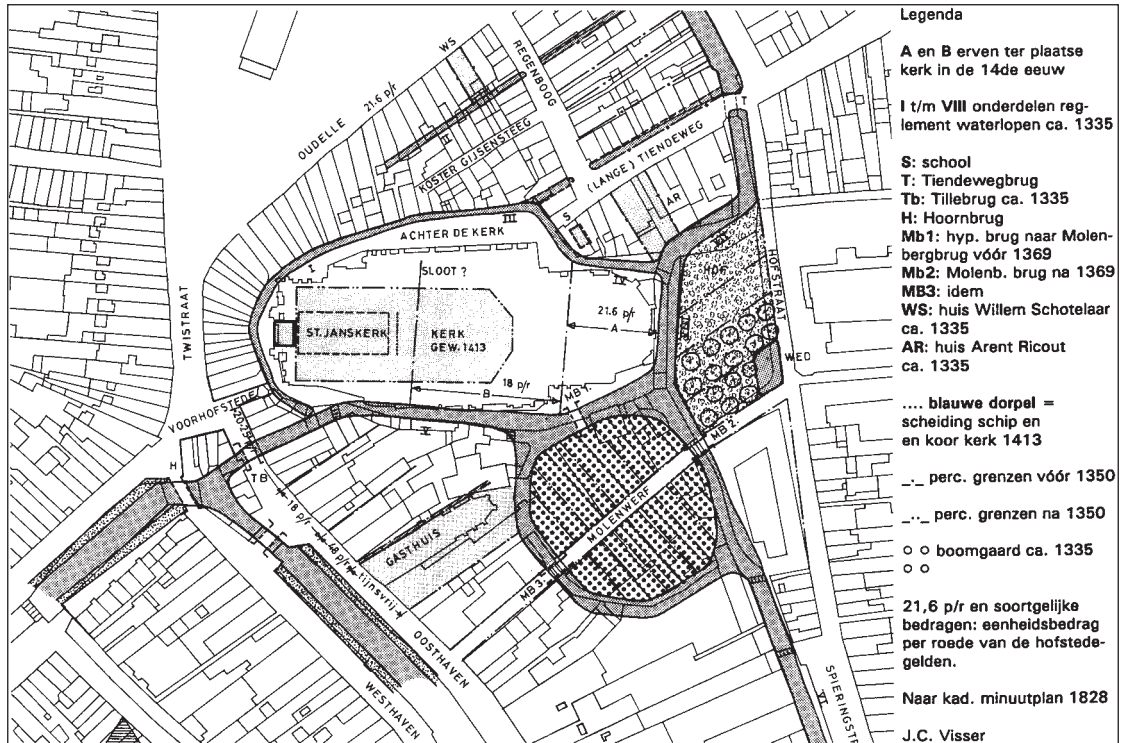
Tot de ondertekenaars behoort heer Dirk van der Goude. Voor de betrokkenheid van deze tot dan toe geheel onbekende lokale machthebber is er maar één verklaring denkbaar, namelijk dat de route van de Hanzeaten door zijn gebied voerde.

Het zal dan ook heer Dirk zijn geweest die als stadsheer van Gouda het initiatief nam tot de verbetering van de infrastructuur om en aan het zuidelijke uiteinde van de Gouwe.³⁴ Het ligt althans zeer voor de hand om het graven van de Haven als kunstmatige Gouwemond – met de bijbehorende werken, zoals de omkading van de Haven, de afdamming van de Gouwe bij de bovenmond van de Haven, het leggen van de Donkere Sluis en mogelijk ook de kanalisatie van de Gouwe stroomopwaarts – in verband te brengen met het ontstaan van de nieuwe scheepvaartroute. De Haven werd vervolgens het uitgangspunt voor de eigenlijke stadswording van Gouda.

De residentie van de stadsheren

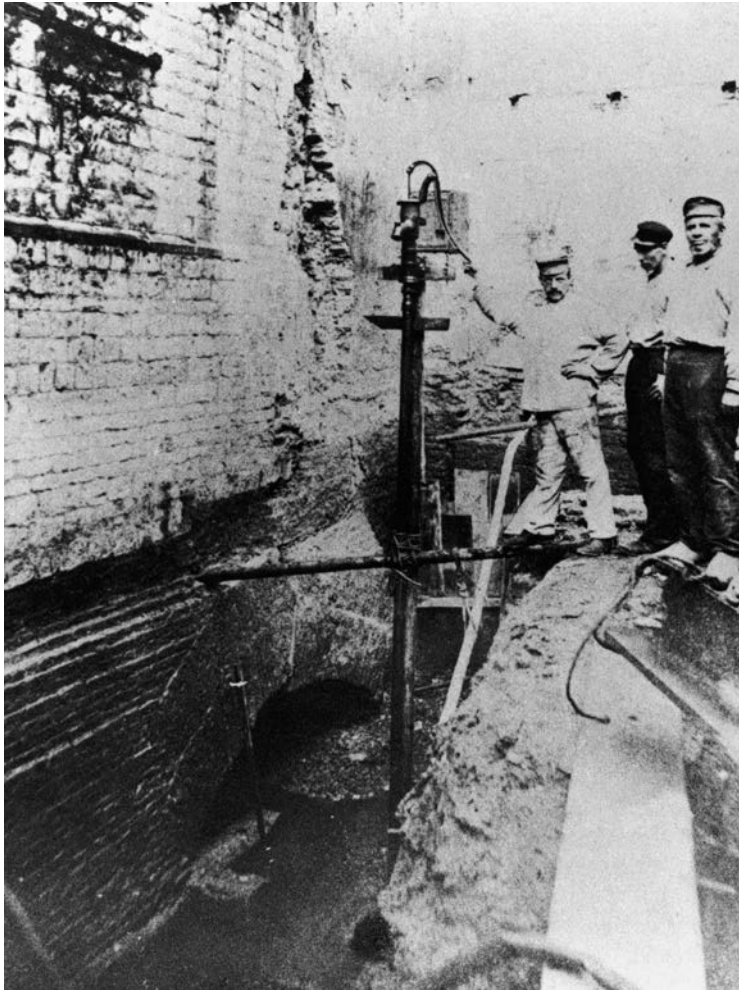
Behalve de pre-stedelijke ontginningen en de gekanaliseerde Gouwemond heeft nog een derde voor-stedelijk element de ruimtelijke structuur van Gouda bepaald: de residentie van de heren van der Goude. In 1992 kwam van archeologische zijde de suggestie dat de Molenwerf niet alleen een molenplaats, maar in een nog eerder stadium ook de standplaats van een vroeg type kasteel, een zogenaamde motte, was geweest.³⁵ Het gaat hier om de ronde, omgrachte structuur die in de stadsplattegrond ten zuiden van de Sint-Janskerk herkenbaar is; de gelijknamige straat, die later is aangelegd, loopt er dwars overheen. Een motte is een vroeg type kasteel dat in West-

Historische Vereniging Die Goude

Nederland wordt gekenmerkt door een ronde kunstmatige hoogte, een ringgracht en een sterkte in de vorm van een palissade, toren of complete burcht op de hoogte. De motte maakte meestal deel uit van een ridderhofstede of ander adellijk domein dat zich aan de voet ervan uitstreckte en had de functie van vluchtburcht in tijden van oorlog en wateroverlast. De belangrijkste argumenten voor de interpretatie als motte waren de ronde vorm, de betrekkelijk hoge ligging en de nabijheid van het naamsdeel 'hof' in de naam Hofstraat, een oude benaming voor de Spieringstraat.³⁶ Een proefopgraving in 1997 leverde extra aanwijzingen op, maar nog geen hard bewijs. Historici hebben de uitleg van de Molenwerf als motte aanvaard en verwerkt in hun weergave van episoden uit de vroege Goudse geschiedenis.³⁷

Ten westen van de kerk strekte zich de 'voorhofstede' uit, waarvan de omvang niet bekend is omdat hij in de dertiende eeuw volledig vergraven is voor de aanleg van de Haven, de bouw van

Spaarboog in de fundering van de noordgevel van de Sint-Janskerk. Werkzaamheden bij een restauratie aan het begin van de twintigste eeuw.

de Donkere Sluis daarin en de kanalisatie van een deel van de Binnen-Gouwe. Als straatnaam werd de voorhofstede nog herinnerd tot in 1598: toen werden er de huizen aan de Dubbele Buurt en de Donkere Sluis mee bedoeld.⁴² Het Hof zelf, waar de stadsheer gewoonlijk resideerde, lag ten oosten van de Molenwerf, ter plaatse van het Raoul Wallenbergplantsoen, het Streekarchief en de Openbare Bibliotheek. Behalve woningen, maakten ook bedrijfsgebouwen als boerderijen, hooibergen, schuren en stallen en verder een boomgaard en een paardenwed onderdeel uit van het Hof.

De opkomst van de stad

De stedelijke nederzetting 'Ter Goude' ontwikkelde zich aan de Haven. De meeste onderzoekers zijn het erover eens dat Oosthaven, Westhaven, Spieringstraat en Peperstraat de oudste kern van deze nieuwe nederzetting vormden. Op het moment van de stadsrechtverlening, waarschijnlijk voor het eerst in 1272, zou het bebouwde gebied grote delen van de genoemde straten en de directe omgeving van de Sint-Janskerk en het Hof beslagen hebben. De ontwikkeling lijkt zich daarna tot ongeveer 1310 te hebben voortgezet rond het marktvel, dat toen nog eigendom van de stadheer was, langs de Binnen-Gouwe en ter plaatse van de Lange Groenendaal. Daarna zou de rest van het stadsgebied geleidelijk ingevuld zijn.⁴³

Historische Vereniging Die Goude

KAVELS EN HOFSTEDEN

Er is ook een alternatieve visie naar voren gebracht, die de stadsontwikkeling bij de kerk en het Hof laat beginnen.⁴⁴ De eerst bebouwde delen van de stad zouden dan de Regenboog (oostzijde van de markt), Oudelle (zuidzijde van de markt), Wijdstraat, de Hoge Gouwe, de Groenendaal en een deel van de Turfmarkt zijn. Deze opvatting houdt in dat er al stadsontwikkeling plaatsvond vóór het graven van de Haven. De havenaanleg wordt binnen deze visie dan ook ruim een halve eeuw later geplaatst, namelijk rond 1300.

Zijn grootste ruimtelijke uitbreiding bereikte Gouda rond 1350. In 1348 brak een oorlog uit tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, waarbij aan Hollandse zijde ook Gouda's stadsheer Jan van Beaumont betrokken raakte.⁴⁵ Het was dus zaak Gouda militair te versterken. Rondom de stad werd een gracht gegraven en een aarden wal opgeworpen. Delen werden van een stenen muur en torens voorzien. Dat blijkt uit een koopovereenkomst van amper tien jaar later, toen de stad net getroffen was door een stadsbrand. De stadsheer van dat moment, Jan van Blois, wenste een nieuw verblijf in de stad te bouwen en kocht behalve enige hofsteden nabij de stadsmuur ook delen van die stadsmuur en de bijbehorende torens zelf op.⁴⁶

Er zijn overigens aanwijzingen dat Gouda al eerder dan in 1350 omweld is geweest. Het opvallende verloop van de Raam kan als argument dienen, en ook het voorkomen van het toponiem 'borchwal' in de nabijheid daarvan. Bij opgravingen aan de Raam in 1999 is overigens geen spoor van een gracht of omwalling gevonden. Maar in een koopovereenkomst tussen de stad en de stadsheer uit 1353 bedingt de stadsheer als een van de voorwaarden dat de stad 'de molen op ten burchwal' zal slopen.⁴⁷ Met 'burgwallen' wordt in middeleeuwse steden doorgaans de stadsverdediging bedoeld. Op de nieuwe versterking waarmee men rond 1350 begonnen was, zal dat niet slaan, want als die al overal klaar was, dan stonden daar in elk geval nog geen slooprijpe molens op. Eerder lijkt het erop dat iets westelijker inmiddels de nieuwe stadsvest in aanleg was genomen en dat de molen op de oude burgwal daardoor in de stad was komen te liggen. Op die plek ving hij weinig wind meer; bovendien leverden vroege molens – van het type standaardmo-

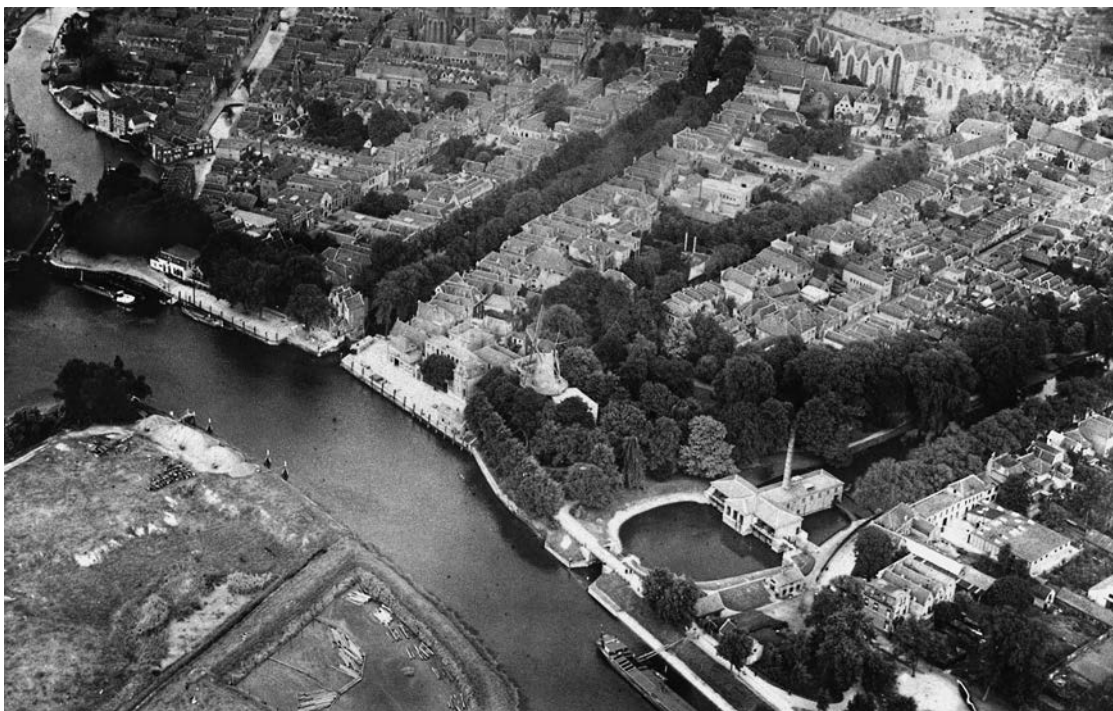
Gouda binnen de vesten. Kaart van Van Deventer (omstreeks 1562).

len – in een bewoond gebied groot gevaar op voor mens en dier omdat de wieden vlak over de grond zeilden. En uiteraard stonden de oude burgwal en de molen de verdere stadsontwikkeling in de weg.

Nog een argument voor het bestaan van een eerdere afbakening van de stad met een wal of gracht is het voorkomen van het beperkende begrip ‘die oude stede’ in regelgeving met betrekking tot de brandveiligheid. Het eerste vroedschapsboek legt in 1465 een geldboete op aan al diegenen die niet voor de eerstvolgende Goudse kermis hun hooibergen in de ‘oude stede’ verwijderen, evenals het hooi en het stro dat ze in hun huizen hebben liggen.⁴⁸ In een keur uit 1515 wordt dit verbod herhaald,⁴⁹ en ook nog eens in het vroedschapsboek voor het jaar 1521.⁵⁰ Erg serieus werd het blijkbaar niet genomen. Welk gebied precies met de ‘oude stad’ werd bedoeld, is helaas niet bekend.⁵¹ Ook als het gebruik van de term ‘oude stad’ niet duidt op een eerdere omwalling, geeft het toch in elk geval een cesuur in de stadsontwikkeling aan die markant genoeg is geweest om van oud en nieuw te blijven spreken.

Het kasteel⁵²

De bouw van het kasteel op de oever van de IJssel is van grote invloed geweest op de stedelijke ontwikkeling in de oostelijke helft van de stad. Die invloed kan in één woord als fnuikend worden omschreven. Wat tot die tijd het kerngebied van de stad was geweest, met mogelijk de oude monding van de Gouwe, een eerste natuurlijke haven, het stadsheerlijke domein en verder belangrijke stedelijke instellingen zoals de parochiekerk, het gasthuis en de doelen, werd nu bijna perifeer gebied. In de loop van de bouw van het kasteel was een stadspoort, de zogeheten Achterpoort, komen te vervallen. Deze had toegang gegeven tot de Goejanvervelledijk en dus het

Geboomte markeert de plaats waar het kasteel gestaan heeft.

verkeer in de richting van Oudewater, Schoonhoven en Utrecht doorgelaten. Hoogstwaarschijnlijk liepen tot de bouw van het kasteel ook de Oosthaven, de Spieringstraat en de Groeneweg gewoon door tot aan de IJssel, zoals de Westhaven, de Peperstraat en de Raam dat nog steeds doen. Nu moest al dat verkeer de stad via de Tiendeweg of de Doelenpoort verlaten. Aan alles is te zien dat de laatstgenoemde route van later datum is. De weg bestond uit drie verschillende stegen, elk met een eigen naam en oriëntatie, en het Doelenpoortje was te klein voor zijn functie. De Doelenpoort was een noodoplossing voor een stad die een belangrijke ontsluitingsroute was kwijtgeraakt.

Na de bouw van het kasteel stagneerde de ontwikkeling van dit stadsdeel. Het contrast met de westelijke stadshelft was groot. De komst van kloosters bezegelde het lot van de wijk verder. In de tweede helft van de vijftiende eeuw groeiden de meeste kloosters sterk uit en legden een groot beslag op de beschikbare ruimte. Tot op de dag van vandaag lopen de wegen in dit deel van de binnenstad dood op het voormalige kasteelterrein en is er veel ruimte voor groen.

Verdichting

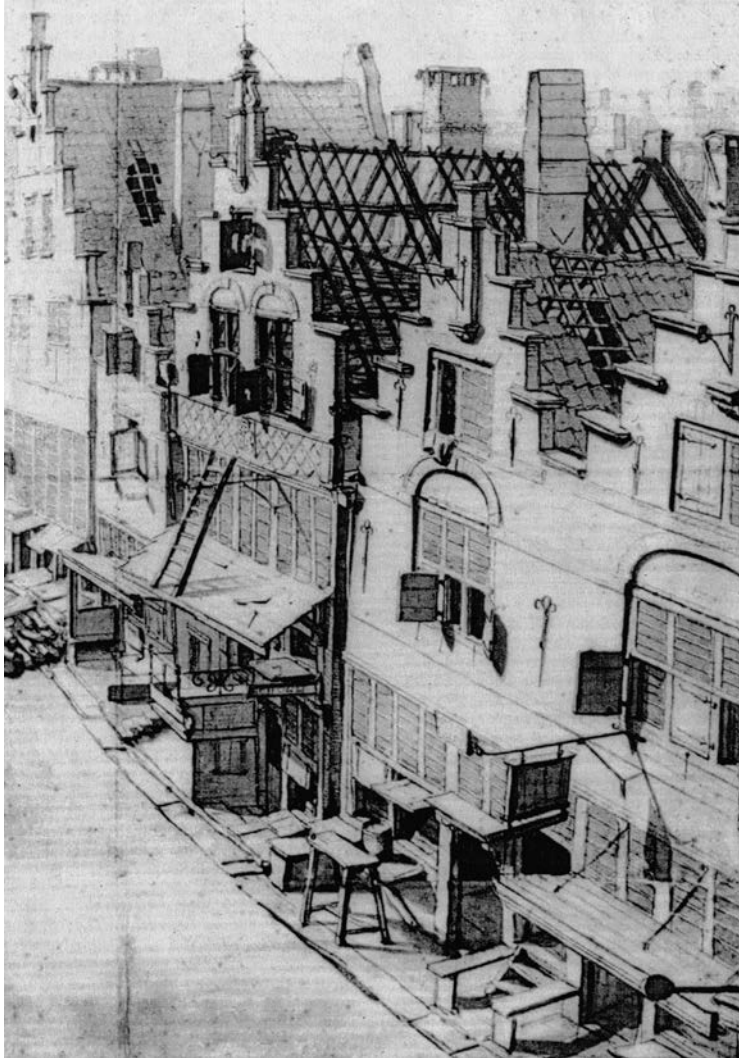
De voor-stedelijke verkaveling, het Hof, de Haven en in een later stadium ook de omvesting en het kasteel bepaalden de kaders waarbinnen de woonbebouwing zich kon ontplooien. Er werden huispercelen uitgegeven, en na verloop van tijd traden verdichting en verstening van de huisbouw op. De voornaamste factoren die daarbij een rol speelden waren de wijzigingen in de bouwtechniek, de eisen van brandveiligheid en de toenemende druk van de bevolking.

Langs de Haven en allengs ook elders werden de kavels in huispercelen, zogenaamde 'hofsteden', verdeeld.⁵³ De hofsteden besloegen aan de straat een geringe breedte, maar werden in de diepte ver doorgetrokken en reikten tot de volgende waterschap. Typerend voor de Goudse binnenstad is dat de straten, met uitzondering van enkele grachten en de uitvalswegen, maar aan één zijde bebouwd zijn. De percelen werden volgens een vast patroon ingericht. In de beginfase (dertiende eeuw) werden op ruime afstand van de straat of het water vrijstaande houten huizen met rieten of strooien daken neergezet. In de loop der eeuwen werden deze zowel in de richting van de straat als in die van het achtererf uitgebreid. Aanvankelijk vertoonde de gevelwand grote gaten. Aan de rooilijn werd geen aandacht besteed, zodat de huizen langs de straten niet in het gelid stonden. Naarmate de huisbebouwing dichter werd, werd de efficiënte invulling van de ruimte belangrijker. Daarom zal men evenals in andere Hollandse steden van sommige huizen het uitstekende voorste deel zijn gaan afbreken, terwijl andere panden juist werden verlengd. Het uiteindelijke resultaat was een aaneengesloten straatwand van huizen met een stoep ervoor. Dit is één van de onderscheidende kenmerken van stedelijke bebouwing in vergelijking met die van het platteland. In Gouda zal dit stadium niet vóór het begin van de vijftiende eeuw zijn bereikt. Maar nog altijd is op verschillende plaatsen te zien hoe het ene pand iets verder naar de straat doorloopt dan het andere en hoe tussengelegen buurpanden hun gevels daarnaar voegen. Veel gevelwanden hebben zo een golvend verloop.

Dat de huizen aaneengesloten stonden, wil nog niet zeggen dat ze ook aan elkaar grensden. Lang stonden de huizen nog vrij en waren ze smal. Dat had te maken met het feit dat de Hollandse bossen geen lange balken opleverden. Een andere oorzaak hing samen met het brandgevaar en het ontbreken van dakgoten. In plaats daarvan bezaten de huizen een zogenaamde osendrop of druipstrook. In de vroegste fase van de Hollandse steden werden tussen houten en lemen

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – RUIMTE (CA. 1000-1572)

Reconstructie van de huizenbouw in een Hollandse stad: de huizen worden gescheiden door een osendrop. Amsterdam, Gravenstraat, naar een tekening van Jan van der Heyden.

huizen osendroppen voorgeschreven van circa één voet (een Rijnlandse voet is 31,39 cm) aan elke kant van de erfafscheiding. Er ontstond een netwerk van druipstroken door de hele stad. Osendroppen moesten zorgen voor de afvoer van het regenwater van de huizen en voor de ontwatering van de erven. Tevens zorgden ze ervoor dat er bij brand een behoorlijke ruimte tussen de gebouwen onderling aanwezig was, waardoor het gevaar van vuuroverslag minder groot was.

Dergelijke maatregelen moesten wel genomen worden omdat de stedelijke bebouwing steeds dichter werd. Het is overigens moeilijk zich van die dichtheid een juiste voorstelling te maken. Een register van hofsteden uit 1397 dat de totale binnenstad beslaat, laat zien dat deze dan in zijn geheel in huispercelen is verdeeld.⁵⁴ Anderzijds laat de bekende stadsplattegrond van Van Deventer zien, dat rond 1560 sommige percelen, met name aan de noordzijde van de Nieuwehaven, nog (of: weer?) onbebouwd zijn. Tot laat in de Middeleeuwen vinden we her en der boerderijen in de stad.

De achtererven van de langgerekte huispercelen raakten lang niet altijd bebouwd tot aan de andere waterschap. Daardoor ontstond een straatbeeld met aan de ene zijde een straat met gevelwand en aan de andere zijde een gracht en een groen achtererf, zoals nu nog langs een gedeel-

te van de Spieringstraat is te zien. Overigens stonden juist daar, op de achtererven van de huizen aan de Oosthaven, de brouwinstallaties van Gouda's basisindustrie, en hetzelfde gold voor de percelen aan de Westhaven, de Spieringstraat en delen van de Gouwe. In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam bovendien op sommige particuliere hofsteden wel degelijk woonbebouwing tot stand, in de vorm van kleine huisjes of 'kameren' (éénkamerwoningen), die door steegjes toegankelijk werden gemaakt. Voor niet draagkrachtige Gouwenaars was dit een goedkope oplossing dan de aanschaf van een hoofdhuis op een eigen perceel. Waar de straten zelf toch aan twee zijden bebouwd raakten, duidde men ze aan als 'Dubbele Buurt'. Die naam werd onder andere gedragen door de kop van de Spieringstraat ter hoogte van het Weeshuis en het Oudemannenhuis, en dat geldt tot op de dag van vandaag voor de kop van de Oosthaven. Al was de stad dan naar onze maatstaven niet helemaal volgebouwd, de dichtheid van bevolking die Gouda in het derde kwart van de vijftiende eeuw bereikte was aanzienlijk, zeker in vergelijking met andere Nederlandse steden in die tijd.⁵⁵

In de vijftiende eeuw ontwikkelden zich buitenwijken buiten de stadsvesten. Een grote wijk met een eigen kapel, de Olevaerskapel,⁵⁶ en een paar molens lag buiten de Dijkspoort, aan weerszijden van Schielands Hoge Zeedijk, ongeveer ter plaatse van het Buurtje en Uniquema. Dit was vooral een buitenwijk van kooplieden en schippers. Een tweede buitenwijk van handwerkslieden lag buiten de Potterspoort, langs de oevers van de Gouwe. Hier waren vooral gevaarlijke of onwelriekende ambachten en enkele molens te vinden alsmede het Lazarushuis. De bebouwing ten noorden van de stad was minder dicht, maar langs de Kleiweg stonden toch enige molens en huizen. Dit gebied was, net als Korte Akkeren ten westen van de stad, vooral een vestigingsplaats van boomkwekers, fruittelers en tuinders, waarvan Gouda er toen veel telde. Bovendien was hier een aantal molens te vinden. Aan de oostzijde van de stad was de bebouwing langs de singels, de Boelekade en de Tiendeweg weer wel veel dichter, vooral langs de Fluwelensingel. Ook aan de tiendweg stonden diverse molens. Molens op de stadswallen lijken te ontbreken en dat was in het verleden, zoals we zagen, wel anders geweest.⁵⁷

Het stadshuis en zijn indeling ⁵⁸

Het oudste stadshuis bestond uit niet meer dan een rechthoekige ruimte en wordt daarom zaalhuis genoemd. Zulke huizen waren niet of nauwelijks ingedeeld en hadden een schild- of zadeldak en geen zoldervloer.⁵⁹ Het vuur bevond zich vrij in de ruimte, meestal in het midden van de zaal. De rook bleef hangen in de kap en trok weg door luiken en het dak. Een rookgat zou de trek bevorderen en zou vonkenregens veroorzaken en dus levensgevaarlijk zijn.

De oudste huizen waren tussen de tien en twaalf voet hoog. In de vijftiende eeuw werden blijkens de keuren de voorgeschreven brandladders langer en waren de huizen gemiddeld zo'n veertien tot zestien voet hoog. Deze laatste maat ging in de meeste steden overigens ook gelden als criterium voor een verplicht hard dak.

In de loop van de veertiende eeuw kwam het huis met begane grond en zolder op. Om de zoldervloer beter te kunnen benutten werd steeds vaker een borstwering toegepast met behulp van gebinten met tussen- en ankerbalk. De zoldervloer heeft de komst van het rookkanaal bevorderd. Een schoorsteen zorgde voor een verhoogde trek en bracht de rook tot boven het rieten dak. De vrije haard verschoof in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw bij sommige huizen naar de zij- of achterwand. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw stelden enkele steden in zuidwestelijk

Nederland het rookkanaal verplicht. En omdat zo'n haard gevoelig was voor tocht werden steeds vaker vertrekken afgeshot. Zo ontstond de karakteristieke indeling van het Hollandse huis: het voorhuis waar een winkel, een werkplaats of een woonruimte was gevestigd en daarachter de binnenhaard met de stookplaats. Hier werd aanvankelijk gekookt en geslapen. Overigens bleef het fenomeen van een vrije haard nog lang bestaan, zoals blijkt uit een Leidse keur van 1446.⁶⁰

Het gangbare middeleeuwse huis met voorhuis en binnenhaard werd snel uitgebreid met een achterkamer. Die achterkamer was vaak van steen opgetrokken en stond dan aanvankelijk in de meeste gevallen tegen een houten huis. In Gouda dateert de eerste vermelding van een achterkamer uit 1411; het gaat om Westhaven 8.⁶¹

Met het oog op brandgevaar moesten panden minstens één roede (3,77 meter) breed zijn. Het haardvuur, dat midden in de ruimte brandde, stond dan op veilige afstand van de brandgevaarlijke wanden. De minimummaat van één roede is nog terug te vinden in een pand als Naaierstraat 6. De breedte van stenen huizen werd ook nog beperkt door de muurdikte. Deze werd in de oudste keuren van Nederlandse steden gesteld op twee stenen, wat neerkwam op zo'n 60 cm.⁶² Aan de zijanten bevond zich nog een druipstrook van één voet (31,39 cm). Het huis was dus inwendig een stuk smaller dan de totale erfbreedte. Dit verlies kon met een goot op de muur enigszins worden beperkt.

In veel vijftiende-eeuwse huizen bevond zich aan de ene kant van het pand de looplijn en aan de andere kant stonden de wandhaarden. Bij iets bredere huizen ontwikkelde de looplijn zich tot een echte gang. De achterkamer werd vaak over de hele breedte aangelegd en was doorgaans lager dan het hoofdhuis. Bij gebrek aan ruimte werd in plaats van een achterkamer ook wel een zijkamer aangelegd zoals bij Nieuwe Markt 17 nog altijd zichtbaar is. Rond 1500 bestonden veel variaties op het oude zaalhuis.

In de hoogte bestond een zestiende-eeuws huis vaak uit een begane grond, een (tussen)verdieping en een zolder. De verdieping was, getuige de kaart van Braun en Hogenberg, in Gouda in 1585 gebruikelijk. Sommige huizen bezaten een kelder.

Constructie, wanden, daken, gevels

De basisconstructie van het oude houten huis bestond uit een stelsel van jukken die op regelmatige afstand achter elkaar waren geplaatst, ongeveer zoals de spanten van een schip. Zo'n juk bestond uit twee staande stijlen en een liggende balk die beide verbond. Balk en stijlen waren met behulp van korbelen (een soort schoren) met elkaar verbonden. In het algemeen werden de stijlen tot ongeveer 1300 in de grond ingegraven. Later werden de stijlen op zogenaamde poeren (kubusvormig metselwerk) of op een groundbalk geplaatst.

Een houten huis kwam in zes weken tot stand.⁶³ In de belangrijke straten van Gouda bevonden zich aan het einde van de vijftiende eeuw nog altijd vele houten huizen. Dat heeft onder andere te maken gehad met de bodemgesteldheid. Het is bekend dat tot in de zestiende eeuw houtskeletten werden toegepast, zoals in Westhaven 65, dat uit 1515 dateert.⁶⁴ Wel verdwenen op de begane grond al snel de korbelen die als hinderlijk werden ervaren. De laag van moer- en kinderbinten (respectievelijk lange dragende en kortere daarop rustende balken) rustte daar op consoles of kraagstenen: in de muur ingemetselde uitstekende stenen. Daarboven bevond zich dan de constructie met muurstijlen enzovoort. Dit zogenaamde verdiepingshoutskelet werd in Zuid-Holland tussen 1450 en 1550 veelvuldig toegepast.

Historische Vereniging Die Goude

KAVELS EN HOFSTEDEN

Woonhuizen in laat-middeleeuws Gouda. Vogelvluchtk kaart van Braun en Hogenberg, Civitates Orbis Terrarum deel III ({Keulen} 1588).

Uit de periode van de houtskeletten dateren ook de zijoverstekken die in Gouda bijvoorbeeld op de hoek van de Lange Tiendeweg en de Zeugstraat en de hoek van de Kerksteeg en de Wijdstraat te zien zijn. Dit zijn bouwdelen die horizontaal vooruit springen ten opzichte van de bouwdelen eronder: hiermee wordt op de verdieping meer ruimte verkregen.

In de loop van de zestiende eeuw werden de kinderbinten vervangen door lichtere tussenbalken tussen moerbalken. Daarbij bleef de indeling van een pand in vakken bewaard. Pas in de zeventiende eeuw werd een nieuwe economische bouwwijze geïntroduceerd met vloeren van enkelvoudige balklagen van grenenhout. Toen verdween het houtskelet met de karakteristieke vakindeling.

De meeste huizen in de vroege steden waren voorzien van vlechtwerkwanden. Dit vlechtwerk bestond uit takken die om verticaal geplaatste stokken werden gevlochten, waarna de openingen werden dichtgesmeerd met leem. Ook rieten wanden, eveneens geleemd, werden toegepast. Het lemen van de huizen bleef nog eeuwenlang in zwang. Zo is een Goudse keur uit het begin van de zestiende eeuw bewaard gebleven, waarin wordt gesteld dat dergelijke huizen opnieuw moeten worden geleemd in verband met oorlogsdreiging.⁶⁵ Het lemen diende dus de brandpreventie. Wat luxere huizen hadden vaak gevels van verticaal geplaatste planken en in de loop der tijd raakte deze bouwwijze meer in zwang.

Een derde, maar aanvankelijk nog zeer dure en daardoor schaarse mogelijkheid was bouwen in steen. Hier waren de rijkste instellingen en families gehuisvest die zich steenbouw konden permitteren. Tot in de tweede helft van de twaalfde eeuw waren hun huizen opgetrokken in tufsteen, maar daarna deden baksteen en Vlaamse natuursteensoorten hun intrede. Omdat deze gebouwen vaak in bezit waren bij adellijke families, werden er nogal wat kasteelachtige elementen in verwerkt zoals kantelen en weergangen langs de zijgevels. Ook waren de voorgevels wel voorzien van zogenaamde arkeltorentjes. Dergelijke woonhuizen zijn er in Gouda ook geweest: op de stadsvogelvluchtk kaart van Hogenberg zien we er één afgebeeld aan de Hoge Gouwe.⁶⁶ Baksteen en natuursteen waren aanvankelijk echter nog zeer kostbaar. Zelfs de eerste openbare gebouwen, zoals de voorlopers van het Goudse stadhuis, hadden daarom nog lemen wanden en waren met riet gedekt.⁶⁷

Uiteindelijk zette de overschakeling op steenbouw toch in. Uit het oogpunt van brandveiligheid was de verstening van de wanden minder belangrijk dan die van de daken. De verstening

van de daken had echter wel noodzakelijkerwijs een verandering van de constructie van de zijwanden tot gevolg, want deze moesten een veel zwaarder gewicht dragen. Al eerder hadden in Gouda overigens bakstenen funderingen hun intrede gedaan.⁶⁸

In verband met het toenemen van het noodzakelijke draagvermogen gingen stenen en houten huizen in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw steeds meer op elkaar lijken. Het houtskelet ging de dragende functie van stenen muren overnemen, waardoor de muren dunner en dus minder kostbaar konden worden. Landelijk verdwenen zowel de geheel in hout opgetrokken als de versterkte stenen huizen in de loop van de zestiende eeuw uit het stadsbeeld.

Een en ander kon uiteraard niet zonder zwaarder en langer hout. Maar inmiddels was de handel met het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden tot grote bloei gekomen en bestond aan geschikt hout geen gebrek. In Gouda wordt al in 1336 een Floris Houtman genoemd, die aanzienlijk genoeg is om het schepenambt te mogen bekleden.⁶⁹

De dakconstructie volgt gedeeltelijk een eigen ontwikkeling. De meeste vroege stadshuizen waren voorzien van een rieten dak. Eenvoudige huizen hadden dakschilden of wolfseinden (afgeschuinde kanten) aan de korte voorzijde. Maar typerend voor de Hollandse stedelijke architectuur was de opkomst van de zogenaamde topgevel. Door deze technische vernieuwing gutste het water niet meer ongehinderd op de straat en ook de vensters waren beter tegen het water beschermd. Een ander gevolg hiervan was dat de nok vrijwel altijd dwars op de straat stond.

Leien waren erg duur en alleen voor de allerrijksten weggelegd. De vanwege het brandgevaar zo nodige invoering van harde dakbedekking nam dan ook vooral de vorm aan van gebakken tegels, die rond 1300 hun intrede deden. Deze werden door de steden in Zuid-Holland, Zeeland en Vlaanderen gesubsidieerd, maar toch gebruikte aanvankelijk alleen de gegoede burgerij dit materiaal. Gouda maakte in 1361 een hevige stadsbrand mee. In welke mate het aanbrengen van hard dak al in de veertiende eeuw inzette, is niet bekend. Vast staat wel dat het proces begonnen was vóór de grote brand van 1438. Dat blijkt uit vondsten in de Keizerstraat; ook wordt al in de oudst bewaarde stadsrekening, die van 1437, subsidie voor tegeldak vermeld.⁷⁰ Uiteraard werd de politiek van subsidiëring na 1438 met kracht voortgezet.

Toch duurde het nog geruime tijd voordat de verstening voltooid was. Een verbod op zachte dakbedekking was in het begin alleen in de welvarendste delen van de stad van kracht. Veel Hollandse steden hanteerden een regel dat bijvoorbeeld binnen veertig voet (zo'n 12,5 m) vanaf de hoofdstraten geen stro mocht worden gebruikt. Bijgebouwen op achtererven konden dus al met riet zijn gedekt. Dat was ook praktisch want hier stonden nog lange tijd bedrijfsgebouwen en hooibergen. Daarnaast werden de rieten daken van de minder welgestelden minder brandgevaarlijk gemaakt door ze met klei te beplakken. De gegolfde dakpan, de zogenaamde oude Hollandse pan, wordt in Gouda in 1534 voor het eerste vermeld. Deze dakpan zou de daktegels geheel verdringen.

De komst van harde dakbedekking leidde na 1400 geleidelijk tot het verdwijnen van de osendroppen. Het toepassen van dakgoten was bij rieten daken onmogelijk: regelmatig vielen resten riet en leem naar beneden, wat tot verstopping van de dakgoten aanleiding gaf. Bij een hard dak konden wel goten worden toegepast en was het mogelijk muren tegen elkaar te bouwen en zelfs om huizen met een gemeenschappelijke ('gemene') muur en goot neer te zetten. Dit laatste veroorzaakte overigens nogal wat burenruzies.⁷¹ Aanvankelijk kregen de goten waterspuwers naar de straat. Pas later, toen zuiver regenwater een kostbare zaak was geworden, schreef men regenpijpen voor.

Historische Vereniging Die Goude

KAVELS EN HOFSTEDEN

Fries met de Vier Gekroonden, Naaijerstraat 6. De Vier Gekroonden waren de schutsheiligen van het metselaarsgilde. Dit huis werd van 1529 tot 1536 bewoond door Jan de steenbouwer.

De voorgevels bleven nog tot in de zeventiende eeuw in hout uitgevoerd. Het voordeel van houten gevels was de mogelijkheid om er grote vensters in te plaatsen en dus een grote lichttoetreding te verkrijgen. Vanaf 1400 werden in de huizen van de rijksten kruiskozijnen met luiken toegepast en deze wonnen snel terrein.

De gevels stonden op vlucht om de vensters en het hout tegen het regenwater te beschermen. Deze karakteristieke manier van bouwen hangt samen met de kleine sprong die de overkraging op blokkeels (dat zijn consoles aan houten puien) bovenaan de (onder)pui toeliet. De achtergevels bezaten geen glaspuien en stonden dan ook niet op vlucht. De gevels van stenen huizen werden beïnvloed door de ontwikkeling van de houten voorgevels. Daarom werden op een gegeven moment ook stenen voorgevels op vlucht gebouwd. Tenslotte was de combinatie van een stenen bovengevel uitkragend op consoles van een houten pui nog lang in zwang, zoals de gevel van de Moriaan te zien geeft. Toen men rond 1600 meer eenheid in het stadsbeeld wilde creëren werd bouwen op vlucht geregeld in keuren. Veel steden hanteerden een maximale maat van de sprong naar voren.

In de zestiende eeuw kwam naast de gotische houten gevel de bakstenen trapgevel op, opgekluisd met natuurstenen speklagen en kantblokjes. Deze gevelvorm was afkomstig uit Brugge en via Dordrecht Holland binnengekomen. Bij baksteen was een rijke vormgeving mogelijk zonder dat men alles een jaar van tevoren behoefde te bestellen, zoals dat bij natuurstenen gevels wel het geval was. Wel werden veel natuurstenen onderdelen zoals banden, blokken of kozijnen kant en klaar uit de groeve aangeleverd, waarmee een rijke vormtaal werd verspreid. In het tweede kwart van de zestiende eeuw beleefde de gotiek haar tweede jeugd, maar er werd ook ge-

combineerd met de renaissancistische vormtaal. Pure renaissancegevels komen in Zuid-Holland en Zeeland in deze periode niet voor.

Vanaf circa 1500 werd de verdiepingsgewijze uitkraging op gevelbogen boven vensters populair. Zij hield een boogstelling boven de vensters in, waarop een hogere verdieping weer uitkraagde. In Gouda is Naaierstraat 6 hiervan een voorbeeld. Dit pand werd in oorsprong in 1527 gebouwd. In de zeventiende eeuw werd echter een trapgevel aangebracht, die in de negentiende eeuw vrijwel geheel werd vervangen door een ingezwenkte top. Het geveltype met de boogstelling werd tot ver in de zeventiende eeuw toegepast.

Vanaf ongeveer 1525 kwam ook een vorm van gevelversiering op die niets met de gangbare stijlen te maken had: smeedankers, een strook boven de puibalk waarop eventuele huistekens konden worden aangebracht en verklarende gevelstenen met vermelding van de datering. Rond 1600 werden de gevelstenen steeds opvallender en werden veel jaartalstenen toegepast.

Rond 1600 werden in bouwvoorschriften voor nieuwe wijken in Hollandse steden zogenaamde gemene muren verplicht gesteld. Harde daken met goten, regenpijpen, waterkelders en huisriolering waren toen dus al gebruikelijk. Met de verstening van de huizen veranderden niet alleen de huizen zelf, maar kwamen ook de straatwanden er heel anders uit te zien. De huizen werden breder en de open ruimten ertussen, in gebruik als druipstroken, verdwenen grotendeels. Meischke verwoordt het als volgt: 'De huizen mochten stijf tegen elkaar staan en de zijstraten, stegen en binnenterreinen konden worden bebouwd zonder problemen met de waterafvoer. De geconcentreerde stad was geboren.'⁷²

De ontwikkeling van het stadshuis: samenvatting

De oudste woonhuizen in Gouda hadden in het geheel geen stedelijk karakter, zo min als de nederzetting Gouda zelf. Pas vanaf de dertiende eeuw, toen Gouda een belangrijk verstedelijkingsproces onderging, werd de bebouwing aan de eisen van de stedelingen aangepast. In de loop van de Middeleeuwen werden de huizen dichter op elkaar gebouwd, verdwenen de tussenruimtes en werden de huizen hoger. De haard die lange tijd midden in het enige vertrek had gebrand, verschoof naar de zijkant van het huis. Ook de schoorsteen deed zijn intrede.

Als gevolg van de stadsverdichting en de verplaatsing van de haard naar de zijmuur nam het brandgevaar toe. In toenemende mate werden daarom de bouwmaterialen hout, stro, riet en leem vervangen door hardere, prestigieuzere en vooral brandveiliger materialen als natuur- en baksteen. Naarmate meer huizen, al of niet met subsidie of overheidsdwang, in harde bouwmaterialen werden opgetrokken en gedekt met daktegels of leisteen, nam het brandgevaar af en kon de tussenliggende ruimte bij de huizen getrokken worden. Er ontstonden gemeenschappelijke tussenmuren en het regenwater van de daken werd voortaan opgevangen in dakgoten. Het stadshuis had toen al topgevels ter vervanging van de aflopende schilddaken en wolfseinden. Het stadshuis onderscheidde zich door al deze aanpassingen en verbeteringen inmiddels in hoge mate van de plattelandsbebouwing. Al die tijd was de constructie van de huizen onveranderd gebleven. Pas de zestiende eeuw zou hier iets nieuws te zien geven.

Het resultaat van deze ontwikkeling was het hoge zeventiende-eeuwse stenen stadshuis. In Gouda zijn nog veel restanten van dit huizentype aanwezig maar omdat de gevels ervan in de eeuwen daarna regelmatig aan de heersende mode werden aangepast, zijn ze niet altijd meer goed te herkennen. Tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw was zelfs in bijna alle huizen

van middeleeuwse oorsprong de oude indeling nog aanwezig. Pas de laatste dertig jaar zijn al die panden grootscheeps verbouwd en is veel verdwenen. In de delen over de Nieuwe Tijd en Nieuwste Tijd komen we hier nog op terug.

De openbare ruimte

Van echte straten was in de Middeleeuwen nog geen sprake. Men sprak van wegen en stegen, respectievelijk doorgaande en niet-doorgaande routes. Het middeleeuwse begrip weg was dan ook iets heel anders dan het onze. Het was meer een overpad, een passage zonder noemenswaardige obstakels, dan een fysieke, aangelegde weg. Dat bleef zo tot de achttiende eeuw. Al die tijd werden wegen aangelegd van zand of klei, al dan niet vermengd met puin. De naam Kleiweg herinnert aan zo'n halfverhard wegdek. In het midden waren de drukste wegen soms wel verhard met een smal paardenpad van klinkers. Dit voorkwam dat paarden hun houvast verloren op het bij natheid glibberige wegdek, maar dat de met ijzer beslagen wielen van de wagens diep in het zachte wegdek sneden, daar maalde niemand om.

In de Middeleeuwen onderhield iedereen in principe het stuk weg dat over zijn erf liep en dat hij zelf gebruikte. Voor boeren was dat het erfpad naar de boerderij, voor de stedeling dat deel van de weg dat voor zijn huis langs over zijn perceel liep. Voor het onderhoud was men dus aangewezen op het verantwoordelijkheidsbesef van de eigenaar en op de mate waarin de overheid op handhaving van de keuren toezag. Wegen en bruggen die niet bij een bepaald kavel behoorden, bijvoorbeeld wegen over bolwerken en dijken of zeldzame doorgaande wegen door het platteland, waren eigendom van een stad, een polder of een waterschap. Rijkswegen of gewestelijke wegen bestonden niet: de landelijke overheid zag hierin geen taak voor zichzelf. Alle overige wegen waren dan ook bijna het hele jaar door onbegaanbaar. Reizigers verplaatsten zich bij voorkeur per boot of te paard.

Tiendwegen zijn tot nog toe zeer slecht onderzocht en niet of nauwelijks geïnventariseerd. Andere zeer oude wegen in en om Gouda zijn de al genoemde Kleiweg, de Winterdijk, de Graaf Florisweg die in de negentiende eeuw nog Ouwe Gouwe heette en die overgaat in de Achterwillenseweg, de Goejanverwelledijk en Schielands Hoge Zeedijk.⁷³

Hoe slecht het onderhoud van de wegen ook was, er moest vaak wel tolgeld voor betaald worden, evenals dit het geval was op waterwegen bij de passage van sluizen en bruggen. Voorbeelden van wegentollen waren de Goudse tol bij de Haastrechtse brug en die van de polder Bloemendaal op de Ridder van Catsweg. Reizen was daardoor ingewikkeld en kostbaar, zeker wanneer men zich snel én goedkoop wilde verplaatsen.

Ook het onderhoud van kaden en walkanten kwam voor rekening van de eigenaar van een perceel. Wie een vijf meter breed huis had – geen ongebruikelijke afmeting in die dagen – had dus niet alleen vijf meter wegdek, maar ook vijf meter beschoeiing te onderhouden. Het valt te begrijpen dat het onderhoud nogal eens te wensen overliet. Toch zagen stadsbesturen het vanouds wel als hun plicht op het onderhoud van de waterwegen toe te zien, zoals blijkt uit een keur op de waterschappen uit omstreeks 1340-1345.⁷⁴

De bruggen in de Goudse binnenstad waren wel in stedelijk beheer. Aanvankelijk waren ze van hout, later van steen en in de Middeleeuwen bijna zonder uitzondering voorzien van een vast brugdek. Schepen streken de mast met behulp van een speciale kraan op de Veerstal en passeerden met gestreken mast de stad. Voorbij de laatste vaste brug stond weer een kraan die ze hielp

de mast overeind te zetten. Bij bruggen van eikenhout had men een voorkeur voor brugdekken van slijtvast beukenhout. Stenen bruggen waren bestraat. Al in de vijftiende eeuw komen we posten tegen voor stratenmakers die in opdracht van de stad kleine bestratingswerkzaamheden uitvoerden, onder andere aan brugdekken.

Openbaar groen was er niet in de Middeleeuwen. Wegen werden niet aangeplant, al stonden her en der wel zaailingen. Helemaal kaal was de stad dus niet, maar middeleeuwse mensen hadden geen oog voor natuurschoon: eerder zagen zij in de natuur een bedreiging.

In de Middeleeuwen werd men niet geacht 's nachts op straat te lopen. Het was er vanwege de slechte conditie van de wegen en nachtelijk gespuis niet echt veilig en wie zich daar bevond, was bij voorbaat verdacht. De straten waren vrijwel onverlicht en ook vanuit de huizen scheen geen licht, want men sloot de luiken en ging vroeg naar bed. Alleen op straathoeken brandden kaarsjes in de nissen bij de talrijke heiligenbeeldjes, maar veel licht gaven die niet. Men deed er dus goed aan een lantaarn bij zich te dragen. Vanaf de zestiende eeuw was dat zelfs verplicht. Verder was het verboden de mantel voor het gezicht te slaan, want de nachtwakers zagen graag met wie ze te doen hadden. Ook andere maatregelen waren niet mals. Op het vernielen van de zeer schaarse lantaarns stond bijvoorbeeld de doodstraf.⁷⁵

In verband met de brandveiligheid en de leefbaarheid, maar vooral om de goede naam van Goudse producten niet te schaden, spande het stadsbestuur zich al vroeg in om de stedelijke openbare ruimte goed te beheren. In de stadskeuren vinden we allerlei bepalingen over het houden van dieren, het lozen van afvalstoffen, het afmeren van schepen en de opslag van goederen. Turfschippers mochten bijvoorbeeld alleen tussen de Donkere Sluis en de Potterspoort lossen. Afmeren mochten ze buiten de stad in de IJssel bij de Dijkspoort en binnen de stad aan de Turfmarkt en later aan de Raam. Bruggen werden aan hun doorvaarthoogte aangepast: de trappenbrug uit 1574 is daarvan een laatste overblijfsel. Schepen mochten wel afmeren in de Gouwe, maar nooit dubbel. Dat mocht wel in de Haven, maar dan slechts aan één zijde. Graan mocht worden gelost in de Haven tussen de Sint-Jansbrug⁷⁶ en de Noodgodsbbrug. Schepen met bostel – brouwersafval dat als varkensvoer werd gebruikt – waren evenwel niet welkom: ze mochten lossen aan de Zeugstraat, maar als ze wilden afmeren, werden ze vanwege de stank naar het stuk Gouwe tussen de Potterspoort en het Nonnenwater verbannen. Daar waren meer onfrisse zaken te vinden, zoals het Galgenveld en later het Leprooshuis. Uiteindelijk werden de bostelschepen zelfs de stad uitgejaagd, naar de Kromme Gouwe.⁷⁷